

А.С. Сабыр^{1*}, Ә.А. Төлегенова²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау қ.

*e-mail: ajsulusabyr22@gmail.com

СУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ АЯСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Бұл мақала су ресурстарын пайдаланудағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың қылмыстық сипаттамасы қарастырылған. Мақалада авторлар Қазақстан Республикасында су ресурстарын пайдаланумен байланысты пайда болатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың өзекті мәселелерін талдап, осы ресурстармен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың қылмыстық құқықтық және криминологиялық аспектілеріне көңіл бөлді. Ғылыми мақаланың мақсаты болып қолданыстағы қылмыстық заңнамада көрсетілген суларды ластау, қоқыстау немесе сарқу және теңіз ортасын ластау жөніндегі қылмыстық құқық бұзушылықтар жан-жақты зерттеу, оларды саралау ерекшеліктері табылады. Осы мақаланың теориялық және тәжірибелік маңыздылығын қарастыратын болсақ, отандық қылмыстық заңнама бойынша су ресурстарын қылмыстық-құқықтық қорғаудың мәнін, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінде қарастырылған су ресурстарын пайдалану саласында қылмыстық құқық бұзушылықтардың ерекшеліктерін, аталған нормаларды қолдану мен жетілдіруді ашатын негізгі тұжырымдар мен ұсыныстардың жиынтығын қылмыстық құқық теориясына қосқан үлесі ретінде қарастыруға болады. Суларды қорғауға байланысты экологиялық, қылмыстық заңнамаларды қолдану мен заң шығармашылық мәселерін тұтас қараудың осы саладағы қылмыстылықтың алдын алуда маңызы ерекше. Зерттеу әдісі ретінде логикалық-құқықтық, жүйелік, функционалдық, салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды. Бұл жұмыстың ғылыми жаңалығы суларды қылмыстық құқықтық қорғау, су қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы құқық қорғау және табиғатты қорғау органдарының профилактикалық қызметтері проблемаларын кешенді зерттеу болып табылады.

Түйін сөздер: су, су ресурстары, ластау, суларды ластау, суларды қоқыстау, сарқу, теңіз ортасы.

A.S. Sabyr^{1*}, A.A. Tolegenova²

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan, Turkestan

²Atyrau University named after H. Dosmukhamedova, Kazakhstan, Atyrau

Characteristics of law enforcement agencies in the field of water resources use

In this article, we consider the favorable characteristics of the use of Water Resources. In the article, the author analyzed the current problems of law enforcement, which arise in connection with the use of Water Resources in the Republic of Kazakhstan, paid attention to the law enforcement and criminological aspects of law enforcement, related to these resources. The purpose of the scientific article is an exhaustive study of the specifics of the qualification of the law on regulation, closure or establishment of water and regulation of the sea environment, prescribed in the current law. If you consider the theoretical and practical significance of this article, you can consider the inclusion in the theory of co-operation of the right of basic income and recommendations, which reveal the essence of the right of Water Resources in the domestic law the law provides for the use of Water Resources, the adoption and improvement of regulated norms provided for by the code of the Republic of Kazakhstan. A special importance in the Prevention of corruption in this sphere is the consideration of issues related to environmental, law enforcement and legislation related to the protection of water. In the quality of research methods, logical-legal, systematic, functional, and comparative-legal methods were used. The scientific New Year is a comprehensive study of the problem of water safety, preventive activities of law enforcement and Natural Resources bodies in the field of water safety.

Key words: water, water resources, pollution, pollution of water, flooding of water, establishment, sea environment.

А.С. Сабыр^{1*}, Ә.А. Төлегенова²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркистан

²Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Казахстан, г. Атырау

*e-mail: ajsulusabyr22@gmail.com

Характеристика уголовных правонарушений в сфере использования водных ресурсов

В данной статье рассматривается уголовная характеристика уголовных правонарушений использования водных ресурсов. В статье авторы проанализировали актуальные проблемы уголовных правонарушений, возникающих в связи с использованием водных ресурсов в Республике Казахстан, уделели внимание уголовно-правовым и криминологическим аспектам уголовных правонарушений, связанных с этими ресурсами. Целью научной статьи является всестороннее изучение, особенности квалификации уголовных правонарушений по загрязнению, засорению или истощению вод и загрязнению морской среды, указанных в действующем уголовном законодательстве. Если рассматривать теоретическую и практическую значимость данной статьи, то можно рассматривать как вклад в теорию уголовного права совокупность основных выводов и рекомендаций, раскрывающих сущность уголовно-правовой охраны водных ресурсов по отечественному уголовному законодательству, особенности уголовных правонарушений в области использования водных ресурсов, предусмотренных Уголовным кодексом Республики Казахстан, применение и совершенствование указанных норм. Особое значение в профилактике преступности в этой сфере имеет целостное рассмотрение вопросов применения экологического, уголовного законодательства и законотворчества, связанных с охраной вод. В качестве метода исследования использовались логико-правовые, системные, функциональные, сравнительно-правовые методы. Научной новизной данной работы является комплексное исследование проблем уголовно-правовой охраны вод, профилактической деятельности правоохранительных и природоохранных органов в области обеспечения водной безопасности.

Ключевые слова: вода, водные ресурсы, загрязнение, засорение вод, засорение вод, истощение, морская среда.

Кіріспе

Бүгінгі таңда ХХІ ғасырдың негізгі жаһандық тәуекелдерінің бірі – су қауіпсіздігі болып табылады. Жыл сайын адамзаттың су ресурстарына қажеттіліктері артып келеді, өйткені демографиялық өсу, әлеуметтік-экономикалық даму және тұтынудың өзгеретін модельдері әсер етеді.

Дәстүрлі 2021 жылғы Біріккен Ұлттар Ұйымының су ресурстарының жай-күйі туралы Дүниежүзілік есебі: «Судың құндылығы» баяндамасында әртүрлі секторлар мен перспективалардағы су ресурстарын бағалау саласындағы ағымдағы жағдайлар мен проблемалар бағаланады.

ЮНЕСКО «БҰҰ – Су ресурстары» тетігінің атынан жариялаған аталған Дүниежүзілік баяндама су ресурстарының құндылығын тануға қабілетсіздік су ресурстарын ысырапшылдық пен дұрыс пайдаланбаудың негізгі себебі болып табылатынын куәландырады. Өмір үшін негіз болып табылатын осы ресурстың объективті және даусыз құндылығын анықтаудың қиындығына қарамастан, олардың құрамдас «құндылықтарын» анықтау үшін

су ресурстарының әртүрлі аспектілерін зерттеу қажет. Бұл әсіресе су тапшылығының өсіп келе жатқан кезеңінде және халықтың өсуі мен климаттың өзгеруі жағдайында өзекті.

Табысы төмен және орташа 140 елде қауіпсіз ауыз су мен санитарияға жалпыға бірдей қол жетімділікті сумен қамтамасыз ету шамамен 114 млрд. доллар. 2020 жылы COVID-19 пандемиясының өсуі байқалды, бұл әлемдегі ең осал адамдарға қатты әсер етті, олардың көпшілігі бейресми елді мекендерде және қалалық жерлерде тұрады.

Қол гигиенасы, сәйкесінше, су ресурстарына қауіпсіз қол жеткізу COVID-19 таралуын болдырмау үшін өте маңызды. Бүкіл әлемде үш миллиардтан астам адам және бес медициналық мекеменің екеуі су ресурстарына тиісті қол жеткізе алмайды. Су ресурстарына қол жетімділіктің жеткіліксіздігі COVID-19 және басқа жұқпалы аурулардың таралу қаупін арттырады (<https://www.unesco.org/reports/wwdr/2021/en/valuing-water-supply-sanitation-services>).

Қазақстанда су ресурстарының тапшылығы жағдайында су қауіпсіздігі мәселесі ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі танылады. Елімізде су ресурстарын қорғау және

жұмылдыру, су ресурстарындағы азаматтардың құқықтарын қорғау басты міндеттердің бірі болып қалды. Қылмыстық саясат та экология саласына қатысты. Экологиялық, оның ішінде су ресурстарындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу шараларын ұйымдастыру барысында тиісінше қылмыстық саясатты жүргізудің орны ерекше.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекsinде су ресурстарына тікелей қатысты нормалар 328 және 330-баптарда қарастырылған (Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі; 2014). Бір қарағанда «теңіз», «сулар» ұғымымен қаралса да, қылмыстық нормада оларды ластағаны үшін жауаптылық жеке қаралады. Заң шығарушы қылмыстық-құқықтық қорғау объектісін – ұқсас нормаларды бір-бірінен ажырататын белгі, ал қоршаған ортаға келген елеулі зиянды қылмыстық-құқықтық жауаптылыққа тартудың негізі ретінде қарайды.

Статистикалық деректердегі мәліметтерге қарасақ, тіркелінген қылмыстық істердің соншалықты көп емес екендігін аңғару қиын емес (Құқықтық статистика және арнайы есепке алу органдарының порталының есебі №1-М: Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы, 2022 ж). Алайда, қоршаған орта неден ластанды екен деген сауалдың орынды туындары анық. Оған қоса, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың 90%-ы латентті. Ұзақ жылдар бойында су ресурстарындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың тіркелінбеуі, не тіркелінген қылмыстық істердің сот өндірісіне жетпей қысқартылу фактілері аталған қылмыстылықпен күрес деңгейінің тым төмендігін және қоғамға қауіптілігін көрсетеді. Су ресурстарындағы қылмыстылықтың алдын алу деңгейінің мұндай күйі қоршаған ортаның нашарлауы тенденциясын тоқтатпайды, керісінше, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың зардаптары жойқын сипат алып, халықтардың арасында жаңа ауру түрлерін тудырады, олардың кейбіреулері адам өлімі санының өсуіне алып барады, балалардың туылу деңгейін төмендетеді.

Осы ғылыми зерттеудің мақсаты су ресурстарын пайдалану аясындағы қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрес жүргізуде орын алатын проблемаларды кешенді түрде зерттей отырып, аталған қылмыс құрамдарын белгілейтін қылмыстық құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша және аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша негізделген ұсыныстар жасау болып табылады.

Материалдар мен әдіснамалық негіздер

Ғылыми мақаланы жазу барысында әдіснаманың негізін танымның жалпы диалектикалық әдістері және жеке ғылыми зерттеу әдістері құрады. Атап айтқанда, зерттеу жүргізу барысында жалпы диалектикалық әдістермен бірге зерттеудің тарихи, салыстырмалы-құқықтық, жүйелі-құрылымдық, формальды-логикалық, статистикалық және басқа да жаңа ғылыми және ішінара ғылыми әдістері кеңінен қолданылды.

Сонымен қатар мақаланың теориялық негізін қылмыстық құқық, криминология, экология, су құқығы салаларындағы отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрады.

Нәтижелер мен пікірталастар

Табиғат – ол адамзаттың саналы қызметімен өзгертін объективті ақиқат. Ғылыми-техникалық прогресс және табиғи ортаға антропогенді қысымның күшеюі экологиялық жағдайды күйретері анық, ол табиғи ресурстар қорының сарқылуына, табиғи ортаның ластануына, табиғат пен адам арасындағы шынайы табиғи байланыстың үзілуіне, адамдардың физикалық және рухани саулығының нашарлауына, шикізат нарығы үшін экономикалық және саяси күрестің өрбуіне алып келеді.

Біздің еліміз де әлемдегі экологиялық жағдайы нашар елдердің қатарында. Экологиялық сипаттағы залалдарды қоспағанда экономикалық сипаттағы шығындар, мамандардың есебінше жыл сайын елдің ұлттық күресінің тең жартысын құрайды екен. ҚР Қылмыстық заңнамасындағы су ресурстарына тоқталмас бұрын, оның экологиялық-құқықтық аспектісін қарастырып кетейік.

Қазақстан үшін су қауіпсіздігі бірқатар факторларға байланысты ерекше: Қазақстанның географиялық жағдайы, оның трансшекаралық өзендерге тәуелділік, қоршаған ортаның жай-күйінің нашарлауы қоршаған орта, жергілікті климаттың өзгеруі (Информационно-аналитический обзор к парламентским слушаниям, 2019;3).

Бұл саладағы негізгі проблемалар болып су ресурстарын иррационалды пайдалану, жер үсті және жер асты суларын ластау, су пайдаланудың ескірген технологиялары, шектеулілік және су ресурстарының сарқылуы, трансшекаралық суларды бірлесіп пайдалану және қорғау

мәселелері қала береді. Қалыптасқан жағдайды ескере отырып, Қазақстан су қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі шаралар кешені, оның ішінде су ресурстарын басқару тиімділігін арттыру өзекті болып табылады.

Нақты ғылымдағы және күнделікті тұрмыстағы сутегі мен оттегінің химиялық бірлігінен тұратын су ұғымы заңдағы «су» ұғымынан ерекшеленеді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Су кодексінің 1 бабы 32 тармақшасына сәйкес, сулар – су объектілерінде жинақталған барлық сулардың жиынтығы танылады (Қазақстан Республикасының Су Кодексі, 2003). Заңға сәйкес, табиғи ортада кездескенімен де, жеке табиғи игілікті құрамайтын, басқа табиғи объектілердің құрамдас элементтеріне жататын су (атмосфералық ылғал, топырақ ылғалы, өсімдіктердің және адамдардың бойындағы су) да бұл ұғымға кірмейді.

Экономиканың индустриалды қарқынды дамуының жағымсыз тұстарының нәтижесінде қоршаған табиғи ортаны құқықтық әдіспен қорғау қажеттігі туындаған. Мемлекет осы жолмен табиғат пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты реттейді. Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін заңды жауаптылық халықтың экологиялық қауіпсіздігін, табиғи ортаны және оның ресурстарының рационалды пайдалануын қорғайды. Ол экономикалық, саяси, рухани-тәрбиелеу, білім беру шараларымен қатар, табиғатқа немесе адамның денсаулығына келген шығындарды өтеуге қатысты және басқа да шаралармен жүзеге асырылады.

Көптеген авторлар су саласындағы құқық бұзушылыққа түсініктеме берген, оны экологиялық құқық бұзушылықтың түрі екендігін негізге алады. Мысалы, А.А.Мукашева су саласындағы құқық бұзушылықтарға келесідей анықтама берген, су құқық бұзушылығы бұл суды қолдану, қорғау тәртібіне және осы салада жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделеріне қол сұғатын, нақты зардап алып келу қаупі бар, немесе қауіп алып келетін кінәлі, құқыққа қайшы іс-әрекет танылады (Мукашева, 2010а; 202). Оның нақты тізімі қазіргі заңнамада қарастырылмаған.

2009 жылы 12 ақпанда шығарылған «Қазақстан Республикасының Су кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңына сәйкес, Су кодексінің 139 бабында қарастырылған су қорын пайдалану мен қорғау саласындағы заң бұзушылықтардың тізімі алынып тасталды. Су кодексінің 140 бабының ата-

уына өзгеріс енгізілген болатын, Қазақстан Республикасының су заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық деп. Қазақстан Республикасының су заңнамасын бұзу Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады.

Су құқық бұзушылығын қылмыстық құқықтық аспектіде қарастырмас бұрын экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық ұғымына тоқталсақ.

Заңнамада экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық ұғымына түсініктің берілмеуі іс-тәжірибеде қылмыстық іс-әрекетті саралауда белгілі дәрежеде қиындықтар тудырады, деген де пікірлер кездеседі. Қылмыстық заңнаманың жалпы бөліміне негізгі түсініктер мен терминдер сөздігінен тұратын норманы енгізуі жөніндегі отандық ғалымдардың ұсыныстары 2014 жылы қабылданған қолданыстағы қылмыстық кодексте қолдау тапты. Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігіндегі қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән қылмыстық белгілері қамтылған анықтаманың берілуінің ғылыми да, тәжірибелік те маңызы бар. Ол өз кезегімен қылмыстық іс-әрекетті әкімшілік құқық бұзушылықтан ажыратуға, дұрыс саралуға мүмкіндік береді.

Ғылыми еңбектерде экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық ұғымына, жіктелуіне қатысты пікірлер көп, дегенмен де бір тоқтам жоқ болып отыр. Отандық ғалым М.Д. Қаражановтың көзқарасы бойынша, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар анықтамасы келесі белгілерді қамтуы тиіс: экологиялық, құқыққа қайшылық, қоғамға қауіптілік (Қаражанов, 2020).

И.Ш. Борчашвили, экологиялық қылмыстар дегеніміз, табиғи объектілерді ластау, жою жолымен оған экологиялық зардап келтіре отырып, адамның, қоғамның жайлы қоршаған ортаға құқықтарына қатысты қоғамдық қатынасқа қол сұғатын, кінәлі әрекет болып табылады, деп есептейді (Борчашвили, 1995; 96).

Су биологиялық ресурстарына зиян келтіретін табиғи ортаға әсер етудің теріс түрлерінің бірі оларды заңсыз өндіру болып табылады. Ішкі және сыртқы нарықтардағы су биоресурстарына тұрақты жоғары сұраныс олардың өндірісін аса пайда әкелетін қылмыстық салалардың біріне айналдырады (Самойлова, 2016).

Су қылмыстық құқық бұзушылығы – нақты су объектілеріне қол сұғатын қылмыстық іс-әрекеттен тұратын экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір тобы. А.А. Мука-

шеваның пікірінше, су қылмысы (ҚР 1997 жылғы ҚК бойынша) дегеніміз кінәлінің суды қолдану және қорғаудың құқықтық тәртібіне қол сұғатын, су объектісіне немесе жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардың суды қолдану мен қорғау мүдделері мен құқықтарына нақты қауіп төндіретін, жазалану қаупімен қылмыстық тиым салатын қоғамға қауіпті іс-әрекеті (әрекет не әрекетсіздігі) танылады. Анықтамадан түсінетініміз, негізгі қылмыстық зардап көзі су объектісі және сол су объектісімен (негізгі объектілермен) байланысты қылмыстық заңмен қорғалуға жататынқосымша объектілері субъектілердің құқықтары мен заңды мүдделері қарастырылған. Автор су қылмысының қоғамға қауіптілігін, сол суды пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық тәртіпке, сондай-ақ су объектілерін пайдаланушы субъектілердің экологиялық қауіпсіздігіне нұқсан келуімен түсіндіруге тырысады (Мукашева, 2010б; 231).

Сонымен қатар, Т.Б. Жумагулов өзінің диссертациялық зерттеуінде судың сапасыздығы мен тапшылығы тұсында су ресурсын елдің ұлттық қауіпсіздігінің компоненті ретінде таныуды ұсынады. Су қауіпсіздігінің сауда, энергетика, климаттық, экологиялық қауіпсіздік және жалпы адамзат қауіпсіздігі мәселелерін тұтас қамтитындығын алға тартады. Осы орайда су қауіпсіздігі ұғымын ҚР Су кодексінде, ҚР Жер кодексінде қолдану қажет деп санайды.

«Су қауіпсіздігі – бұл адамзаттың өмірі мен денсаулығына қауіп келтірмей, мемлекеттік су ресурстарын рационалды пайдалану, су тапшылығын жою және халықты сумен қамту, суды пайдаланудағы табиғи немесе төтенше жағдайларының алдын алу болмақ. Жумагуловтың пайымдауынша, су қауіпсіздігі келесідей қағидаларға сүйену тиіс:

- 1) адамның өмірі мен денсаулығында су қауіпсіздігінің мемлекеттік маңыздылығы;
- 2) адамдардың таза суға құқығын қамтамасыз етілуі;
- 3) ҚР су қауіпсіздігінің мемлекеттік бақылауға алынуы;
- 4) ҚР су заңнамасын бұзғаны үшін заңды жауаптылыққа тарту немесе шығынның өтелуі;
- 5) ҚР-ның келісім-шарттары мен халықаралық келісімдерінің сабақтастығы» (Жумагулов, 2017; 30).

Біздің ойымызша, Т.Б. Жумагуловтың су қауіпсіздігін Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің құрамдас бөлігі ретінде тану жөніндегі ұсынысы қолдауға лайықты. Бүкіл

әлемдегі тіршіліктің көзі – Жер, Су және Ауа. Оның біріне төнген қауіп бір ғана елге тән емес, көршілес елдердің барлығына, сол материкке де тиесілі. Сол себептен де қоршаған табиғи ортаны қорғау саласындағы барлық халықаралық ұйымдар Мемлекет деңгейінде табиғи ресурсты қорғамаудың салдары өзегі өте терең проблема туындатады, себебі дер кезінде қолға алмаған проблеманың әлемдік арена деңгейінде ұшығуы сөзсіз. Мұндай жағдайда Жер, Су, Ауа қауіпсіздігін ұлттық қауіпсіздік деңгейінде ғана емес, оны Бүкіләлемдік қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде танымайтындығына кім кепіл болады.

Шетел зерттеушілерінің еңбектерін талдасақ, су қауіпсіздігі денсаулықты, кірістерді, экожүйелерді сақтауды және өндіруді қамтамасыз ету үшін қолайлы көлем мен сапада судың болуы, сонымен қатар адамдар, қоршаған орта және экономика үшін сумен байланысты тәуекелдердің рұқсат етілген деңгейі ретінде анықталады (David Grey, Claudia W. Sadoff, 2007, 545-557).

Су ресурстарын пайдаланудағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды зерттей отырып, оларды келесідей саралауға болады:

I. Тікелей объектісі бойынша су заңнамасын бұзумен байланысты қылмыстық-құқықтық тыйымдарды келесідей 2 топқа бөлуге болады:

- су объектісіне тікелей қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтар (су ресурстарындағы қылмыстық құқық бұзушылық): Суларды ластау, қоқыстау немесе сарқу (ҚР ҚК-тің 328-бабы); Теңіз ортасын ластау (330-бап).

- су объектілеріне жанама қол сұғатын құқық бұзушылықтар.

Алғашқы топқа экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың қатарындағы нақты су объектілеріне қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды жатқызамыз.

Екінші топқа су ресурсына жанама қатысы бар экологиялық және ҚК-тің басқа тарауларында қарастырылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар кіреді: экоцид (169-бап), диверсия (184-бап), 215, 216, 218, 219, 221, 238, 240, 244, 245, 248-баптарда көрсетілген құқық бұзушылықтар, 283, 285, 304, 305-баптар, сонымен қатар экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар атты ҚР ҚК-нің 13-тараудағы 324, 325, 326, 331-баптар.

Объективтік жағы бойынша су заңнамасын бұзумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды төмендегідей топтастырамыз:

- экологиялық талаптарды, қағидаларды, ережелерді бұзумен байланысты: ҚР ҚК-нің 283-бап; 285-бап; 324-бап; 325-бап; 326-бап; 304-бап; 331-баптың 1-тармағы; 354-бап.

- ластаумен байланысты: ҚР ҚК-нің 328-бап; 330-бап.

- экономикалық қызмет көрсету, құрылыс жүргізу, эксплуатациялау, зерттеу жұмыстарын жүргізуге байланысты: ҚР ҚК-нің 214, 215, 216, 218, 219, 221, 238, 240, 244, 245, 248, 331-баптың 2-тармағы, 354-бап.

Аталған су объектілерімен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды топтастырудың өзіндік маңызы бар. Ол қылмыстық іс-әрекетті дұрыс саралауға мүмкіндік береді, яғни қылмыстық құқық бұзушылықтың алғашқы классификациясы қылмыстық құқық бұзушылықты объекті бойынша саралауға, ал екіншісі қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы бойынша саралау мүмкіндігіне ықпал ете алады.

Су қылмыстық құқық бұзушылығы құрамының толықтығы қылмыстық жауаптылықтың туындауының негізі екендігі қылмыстық құқық теориясынан белгілі.

Аталған екі қылмыстық норма негізінен қылмыстық құқық бұзушылық объектісі, заты, субъективтік жағы, сондай-ақ объективтік жағының көп белгілерімен ұқсас. Бұл нормалардың кейбір мемлекеттерде бір қылмыстық нормалармен қарастырылғанын білеміз. Кейбір ғалымдар теңіз бен жерасты және жерүсті суларының су объектілерінің жеке түрлері, екеуі тұтасымен су ұғымына жататындығын алға тартып, екі норманы біріктіру жөнінде ұсыныстар айтады.

Объект мәселесін зерттеу тақырыбына қатысты алсақ, онда су қылмыстық құқық бұзушылықтарының объектісі – мемлекеттің су объектілерін қорғау мен пайдалану тәртібі мен су ресурсындағы экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі мүддесі, болады.

Су қылмыстық құқық бұзушылықтарының заты, бір қарағанда – сулар, яғни су объектілерінде жинақталған барлық сулардың жиынтығы саналады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағын суларды, теңіз ортасын ластау, қоқыстау, сарқу не олардың табиғи қасиеттерін өзге де өзгерту түріндегі іс-әрекеттер құрайды.

Құрамына келсек, ҚР ҚК-нің 328-баптың 1-тармағы – формальдық, ал қалған тармақтары мен ҚР ҚК-нің 330-баптағы норма – материалдық.

Сәйкесінше, аталған баптардың жай және саралаушы нормаларында зардап белгіленген, олар қоршаған ортаға келетін, келу қаупі бар айтарлықтай залал; қоршаған ортаға келетін ірі залал, адамның денсаулығына келетін зиян; қоршаған ортаға келетін аса ірі залал, адам өлімі, адамдардың жаппай сырқаттануы.

Су қылмыстық құқық бұзушылықтарының жасалу орны да қылмыстық саралауда негізгі белгіні құрайды, егер ҚР Су кодексінің 5-бабына сүйенсек, оған су объектісі де (теңіз ортасы да), ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда не төтенше экологиялық ахуал аумақтар да жатады.

Қазақстанның даму стратегиясының басты бағыттарының бірі экологиялық қауіпсіздікке және тұрақты дамуға бет бұру еліміздің қылмыстық құқықтық саясаты аясында қоршаған ортаны қорғау және табиғат ресурстарын рационалды пайдалануды қылмыстық құқықтық реттейтін заңнамаларды жетілдіре отырып, елеулі өзгерістер енгізуді талап етіп отыр.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, су қылмыстық құқық бұзушылықтарының анықтамасын қалыптастыруға болады. Су қылмыстық құқық бұзушылықтары деп, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір тобын құрайтын, кінәлінің қылмыстық жазалану қаупі бар, су объектілерін пайдалану мен қорғау және су объектілерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қол сұғатын, қылмыстық жазалау қатерімен тыйым салынған, қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы залал келтірген не адамның жеке басына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған айыпты жасалған немесе қоғамға қауіпті іс-әрекеттерін (әрекетін не әрекетсіздігін) айтамыз.

Судағы қылмыстар жаңа жаһандық проблема болып табылады. Су қылмыстарына құбырлардан су ұрлау, қалдықтарды заңсыз өңдеу, суды ұрлау, өзендер мен теңіздердің ластануы, тазарту шығындарын болдырмау үшін сынама алу әдістерін манипуляциялау, алаяқтық және судың заңсыз айналымы, терроризм және су ресурстарын басқару операцияларына кибершабуылдар, қалдықтарды заңсыз төгу сияқты түрлі қылмыстар жатады. және сантехникалық желіден рұқсат етілмеген тұтыну. Судағы қылмыстарды анықтау, тергеу, қудалау және зерттеу қиын. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері судағы қылмыстарға қатысты білімге ие болуы керек – жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдардан бастап Биология және

химия сияқты басқа білімдерге дейін. Сонымен қатар, олар инспекциялар, институттар және т. б. сияқты басқа да ресми әлеуметтік бақылау органдарымен жақсы ұйымдастырылған үйлестіруге және ынтымақтастыққа ие болуы керек (Eman, Kuhar, & Meško, 2017).

Суларды ластау бүгінгі күннің күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі. Соған орай, жерасты және жерүсті суларының ластануын қылмыстық құқықтық қорғаудың орны ерекше. ҚР ҚК-нің 328-бабы су объектілерін өндірістік, ауыл шаруашылығы, тұтынушылық және басқа да қажеттіліктері үшін пайдаланатын кең ауқымды пайдаланушылардың суды пайдалану тәртібін қамтамасыз ету жолын қылмыстық құқықтық қорғауды мақсат етіп көздейді. Заң шығарушы сулардың жай-күйін басты назарға ала отырып, судың қалпын сақтап отыруды қолдайды және қандай да жолмен болмасын судың табиғи қасиеттерінің өзгеруін қылмыстық өзгеру деп таниды. Бұл норманың қолдану аясы да кең. Ол халық шаруашылығының кез-келген саласында, тұрмыстық су пайдалану үрдісінде, тіптен жеке су көздерін рекреациялық және басқа да мақсаттарда пайдаланатын жеке тұлғалардың әрекеттеріне де қолданылады.

ҚР ҚК-нің 328-бабының 1-тармағындағы жәй құрам қылмыстық теріс қылықты, ал 2 және 3-тармағындағы сараланған құрам қылмысты құрайды.

Осы қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағын келесі элементтер құрайды: а) су ресурстарын ластау, қоқыстау, сарқу не олардың табиғи қасиеттерін басқаша өзгерту, б) қоршаған ортаға келген немесе әкеп соғуы мүмкін айтарлықтай залал немесе адамның денсаулығына келген зиян, в) себепті байланыс.

Суды ластау, сарқу, қоқыстау, не судың табиғи қасиеттерін өзгедей өзгерту әрекет және әрекетсіздік арқылы жасалынады. Әрекетсіздік су бөгеттері және басқа да гидротехникалық құрылыс уақытындасуды реттеуіш құрылыстарын және суды есептеуіш құралдарын орналастырмау, су қоймаларында су басудан сақтанбау, су объектілеріне құйылардың алдында ағынды сулардан уытты заттарды алмау міндетті шараларын атқармау және т.б. нысандарда көрінеді.

Судың физикалық, химиялық немесе биологиялық сипаты өзгеретіндей зиянды заттардың суға араласуы судың ластануы деп айтылады, нәтижесінде су коммуналдық, өнеркәсіптік, ауыл, балық шаруашылықтары және өзге мақсатта дұрыс қолдануға жарамсыз

болады. Судың ластанғанысынап көру жолымен анықталады.

Су объектілерінің ластану әдістері әртүрлі. ҚР ҚК-нің 328-бабында ол айтылмаған, олардың қатарына дренажды (кәріз суы) және ағынды сулар да кіреді. Кәріз – ауылшаруашылық жерлерді құрғататын, құрылыстағы жерасты (топырақты) суларды алу және оның деңгейін төмендетуге арналған жерасты каналдар (қашыртқы) жүйесі; суды кәрізді байланыстан сыртқа сол кептірілетін жерден тыс жерлердегі су қабылдау орындарына шығарады. Кәріз сулар деп қашыртқы құрылыстарымен жиналатын және су объектісіне құйылатын суларды айтамыз. Ал ағын сулар – өндіріске немесе тұрмыстық қажеттікке пайдаланылған және оған қоспалар қосылған, алғашқы құрамы және физикалық күйі өзгерген сулар.

Ғылыми еңбектерге сүйенсек, «сулардың ластануы жолдарын келесідей топтауға болады: биологиялық ластану; химиялық ластану; физикалық ластану.

ҚР Жоғарғы Сотының 2004 жылғы №1 Нормативтік қаулысының 17-тармағында суларды ластау, қоқыстау және сарқуға қатысты іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілік жүктелетіндігі атап көрсетіледі (ҚР Жоғарғы Сотының 2004 жылғы №1 Нормативтік қаулысы). Бұл нормативтік-құқықтық актіге сәйкес, ластаушы заттардың өндірістік нормативтен тыс тастаса, шығарылса, қалдықтардың орналастырылуы жайлы хабарламаса, атмосфераға шығарындыларды тазалауға және сарқынды суларды ағызуға арналған жабдықты қолдану ережелерін сақтамаса, сондай-ақ оны қолданбаса, су шаруашылығы құрылыстарын, құрылғыларын және сумен жабдықтаудың өртке қарсы жүйелерін бүлдірсе, оларды қолдану тәртібін бұзса, су қорғау аймақтарында және су объектілері белдеулерінде заңсыз құрылыс салса, сондай-ақ су ресурстарын қорғау ережелері сақталмаса бұл су ресурстарының ластануына, қоқыстануына және сарқуына алып келеді.

Профессор Н.А. Лопашенконың ойынша, қылмыс құрамындағы ластау, қоқыстау, сарқу сынды іс-әрекет зардапты білдіреді – бірінші кезектегі нәтижені, алайда, қылмыстық жауаптылықтың туындауы үшін бұл жеткіліксіз белгі. Объективтік жақ қылмыстық құқық бұзушылықтың мазмұнын ашады, яғни ол қандай да қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылық бекітетін қолсұғушылықтың шегі. Баптың диспозициясында заң шығарушы іс-

әрекеттің қоғам үшін қауіптілігін көрсетеді. Ластануы болу үшін су объектісіне зиян заттың түсуі, құйылуы шарт. Мұнда кінәлі тұлға табиғатты қорғау заңнамасын бұзады. Егер ластайтын зат тасталынбай, тек қоршаған ортаны қорғау туралы заң сақталынбаса, мысалы кәсіпорында тазалайтын құрылыс болмаса немесе рұқсатсыз қалдықтарды қаттап тастаса, ластау, не қоқыстау қылмыстық іс-әрекет болмайды. Су объектісіне ластайтын заттың түсуі ғана қылмыстық-жазаланатын іс-әрекетті құрайды.

Теңіз-су асты рельефінің құрлықтарымен немесе биіктіктерімен оқшауланған әлемдік мұхиттың бөлігі, үлкен тұзды көлдерден тұрады десе де болады. Кейде теңіз және Мұхит термині теңіз синонимдері сынды зерттеледі, олар бір-бірінен флорасы мен фаунасы бойынша ерекшеленеді. Бұл орасан зор байлық заңмен қорғалынады. Теңіз ортасын сақтау халықаралық және ұлттық саясаттың басты бағыттарының бірі де.

ҚР ҚК-нің 330-бабында орналасқан теңіз ортасын ластау жөніндегі нормада белгіленген құқық бұзушылық экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтарға жатады. Бұл норма теңіз ортасын және теңіздегі биологиялық ресурстарды, теңіздегі заңмен қорғалынатын басқа да мүдделерді құқыққа сай пайдалануды, қылмыстық-құқықтық қорғауды қамтамасыз етеді. Қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау барысында қылмыстың объектісі мен қол сұғылатын қылмыс заты ескеріледі. Теңіз бен әуе көліктерінің көп қырлы экологиялық төтенше қызметтеріне, пайдалы қазбаларды өндіру, балық аулау және теңіз ортасын басқа да пайдалануға, сондай-ақ рекреациялық қызметтерді ұйымдастыруға, өндіріс, тұрғын үй-тұрмыстық шаруашылығына бұл норма зор ықпал етеді. Теңіз ортасын ластанудан қылмыстық-құқықтық қорғау соңғы кездері объективтік қажеттіліктен туындап отыр. Теңіз ортасын бақылау оңай емес. Теңіз ортасында қауіпті заттар көзімен эксплуатациялау жиі орын алуда. Мұнайдың төгілуі, ағын суларды құю, кәріз жүйесі құрылысының әсері (канализация), қоқыс тастау, жағалауға мал мәйітін жинау және теңіз ортасына өзге де әсерлер соңғы жылдары жиі кездесіп жүр.

Теңізді кеңістік түсінігін теңіз ортасымен қатар қарауға болмайды. «Теңіз ортасы» термині халықаралық құқық нормаларының отандық қылмыстық заңнамаға (имплементацияланып отыр) енгізіліп отыр. 1974 жылы бұл ұғым отандық заңнамаға енген, оның себебі ССРО-ның

теңіз құқығы саласындағы халықаралық келісім-шарттаға қосылумен байланысты (мысалы, 1954 жылғы Мұнаймен теңізді ластаудың алдын алуға байланысты Халықаралық Конвенция, 1972 жылғы Қалдықтар мен басқа да материалдарды тастау арқылы теңізді ластаудың алдын алу жөніндегі Халықаралық конвенция). 1982 жылы теңіз құқығы бойынша БҰҰ-ның Конвенциясы жасалынды, ол күні бүгінге дейін қарастырылып отырған салада маңызды құжаттардың бірі, сондықтан да сол терминологияға халықаралық та, мемлекет ішіндегі құқықтық нормалардың сәйкестендірілуі сөзсіз.

Халықаралық құқықтық актілеріне «теңіз ортасы» терминінің енуін теңіз құқығының тарихи даму ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. Ұзақ жылдар бойы дүниежүзілік мұхит суы жүктерді тасымалдауға, сондай-ақ биологиялық және табиғи ресурстарды аулау үшін пайдаланылып келген. Теңіздің ластану мәселесіне аса назар аударылған жоқ. Сондықтан да «теңіз» термині алдыменен теңіз құқығында пайда болды, әлемдік мұхит суымен бір қаралды. Ол территориялық шекараларды анықтайтын ерекшеліктермен сипатталып келген. Халықаралық теңіз құқығында теңіз территориясының құқықтық режимінің ерекшеліктеріне орай оларды, ішкі сулар (жағалауындағы мемлекет үшін) және архипелаг сулар (біріне бірі жақын мемлекеттер), территориядағы теңіз, іргелес аймақ, ерекше экономикалық аймақ, құрлықтық қайраң, ашық теңіз, деп бөледі.

Бергін келе дүниежүзілік мұхит сулары объект ретінде қалыптаса бастады. Өмірдің барлық салаларын экологизациялау процесіне орай өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап халықаралық теңіз құқығында «теңіз ортасы» термині ерекше құқықтық қорғау объектісі ретінде енгізілді.

Теңіз ортасының ластануының негізгі құрамында қылмыс зардабы арнайы регламенттелген және де объективті жағы күрделі құрылған, баламалы белгілерге ие, ал саралаушы құрамда қол сұғушылық заты бойынша баламалы белгілер бар.

ҚР ҚК-нің 330-бабының 1-тармағында заң шығарушы, экологиялық талаптарды бұзу салдарынан теңіз ортасын ластау іс-әрекетінің қоршаған ортаға ірі залал келтіруге әкеп соққан немесе адамның денсаулығына зиян келтірген жағдайда қылмыс болып саналатындығын түсіндірген.

Қазақстанда еліміздің табиғи байлығын, соның ішінде су ресурстарының үнемделуі

өзекті мәселе. Қылмыстық заңнамада теңіз суларының сарқылғаны үшін жауаптылық қарастырылмаған. Оны қылмыстық құқықтық қамтамасыз ету де уақыт талабы сынды. Су ресурстарының ластанумен қатар, олардың заңсыз сарқылуы ҚР ҚК-нің 328-бабында қарастырылғанымен де, норманың жүзеге асып жатқанына күмәніміз бар.

Бұлбүкіл әлемді толғандырып отырған Арал теңізінің жай-күйіне қатысты болмақ. Мемлекеттердің экономикалық даму үрдісі барысында жан-жақтан теңіз суын ашкөздікпен талап-бітіруге шақ қалуы халықаралық деңгейде мойындалғанымен де, оған тоқтау қоюдың амалын іздеп жатқан жан жоқ. Мемлекетаралық, халықаралық деңгейде келісім-бітімгершілікпен бұл шара шешілер емес.

Осы орайда бұл мәселені халықаралық деңгейде заңды жауаптылық, нақты айтсақ қылмыстық қорғау арқылы шешу қажет-ау. Халықаралық Конвенцияларда және басқа да халықаралық актілердің деңгейінде әрбір қатысушы мемлекеттердің су ресурстарының заңсыз сарқылуына жол берген тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесін көтеріп, ратификацияланған елдердің ұлттық қылмыстық заңнамаларында олардың орын алуын қамтамасыз ету керек сынды. Өйткен тарауларда біз су ресурстарын ластағаны үшін заңды жауаптылық мәселесінің, нормалардың орындалу механизмінің халықаралық актілерде толық шешілмегендігін айтқан болатынбыз. Десек те, бұл мәселе қолға алынуы шарт (Сабыр, 2017; 56).

Ресми мемлекеттік мониторинг деректері су объектілерінде болып жатқан көптеген жағымсыз құбылыстардың себебі су құқық бұзушылықтары, сондай-ақ осы құқық бұзушылықтардың жасалуына байланысты туындайтын қатынастарды тиімсіз құқықтық реттеу болып табылатынын айғақтайды. Су заңнамасын бұзу көбінесе су объектілеріне, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне, адам өмірі мен денсаулығына және жалпы қоршаған табиғи ортаға айтарлықтай экологиялық зиян келтірумен байланысты (Панова Е.А., 2009; 279)

Қорытынды

Қылмыстық заңнамада экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық ұғымының нақтыланбауы салдарынан қылмыстық саралауда туындайтын қиындықтарды ескере келе мынадай түсінік беруді ұсынамыз: «экологиялық

қылмыстық құқық бұзушылық деп, кінәлінің қоршаған ортаны қорғау тәртібіне және экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын, қылмыстық жазалау қатерімен тыйым салынған, қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтірген не адамның жеке басына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған айыпты жасалған, немесе қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік)».

Біздің ұсынымыз, су ресурстарын пайдаланудағы қылмыстық құқық бұзушылықтары деп, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір тобын құрайтын, кінәлінің қылмыстық жазалану қаупі бар, су объектілерін пайдалану мен қорғау және су объектілерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қол сұғатын, қылмыстық жазалау қатерімен тыйым салынған, қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы залал келтірген не адамның жеке басына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған айыпты жасалған немесе қоғамға қауіпті іс-әрекеттер (әрекетін не әрекетсіздік) түсінігін бекіту керек.

Сәйкесінше, су ресурстарындағы қылмыстық-құқықтық тыйымдар тікелей объектісі бойынша:

- су объектісіне тікелей қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтар (су ресурстарындағы қылмыстық құқық бұзушылық);

- су объектілеріне жанама қол сұғатын құқық бұзушылықтар болып бөлінеді.

Алғашқысы экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың қатарындағы нақты су ресурсына қол сұғады.

Екіншісі экологиялық және ҚР ҚК-нің басқа тарауларында қарастырылатын су ресурстарында кездесетін қылмыстық құқық бұзушылықтарды құрайды: ҚР ҚК-нің 5-тарау, 8-тарау, 10-тарау, 11-тарау, 13-тарау, 14-тарау.

Қорытындылай келе, біз объективтік жағы бойынша су ресурстарындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды төмендегідей топтастыруды ұсынамыз:

- 1) Экологиялық талаптарды, қағидаларды, ережелерді бұзумен байланысты: ҚР ҚК-нің 283-бабы; 285-бабы; 324-бабы, 325-бабы; 326-бабы; 304-бабы; 331-бабының 1-тармағы; 354-бабы.

- 2) Ластаумен байланысты: ҚР ҚК-нің 328-бабы; 330-бабы.

- 3) Экономикалық қызмет көрсету, құрылыс жүргізу, эксплуатациялау, зерттеу жұмыстарын

жүргізуге байланысты; ҚР ҚК-нің 214-бабы; 215-бабы; 216-бабы; 218-бабы; 219-бап; 221-бабы; 238-бабы; 240-бабы; 244-бабы; 245-бабы; 248-бабы; 331-бабының 2-тармағы; 354-бабы.

Бұл топтастырулар су ресурстарындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды объектісі және объективтік жағы бойынша дұрыс саралауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

The United Nations world water development report 2021: valuing water. – URL. – <https://www.unesco.org/reports/wwdr/2021/en/valuing-water-supply-sanitation-services>

Борчашвили И.Ш. Экологические преступления: понятие и квалификация: Монография. – Караганда: ВШ МВД Республики Казахстан, 1995. – 204 с.

Самойлова Ю.Б. Уголовно-правовая охрана водных биологических ресурсов // Lex Russica. 2016. №4 (113). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovno-pravovaya-ohrana-vodnyh-biologicheskikh-resursov>

Жумагулов Т.Б. Қазақстан Республикасындағы су қауіпсіздігін құқықтық қамтамасыз ету мәселелері. 6D030100 мамандығы бойынша Ф. (PhD) доктор дәрежесін алу үшін диссертациялық жұмысы. – Талдықорған, 2017. –131 с.

David Grey, Claudia W. Sadoff. Sink or Swim? Water security for growth and development. Water Policy // Official Journal of the World Water Council, Volume 9, Number 6, 2007, pp. 545-557

Информационно-аналитический обзор к парламентским слушаниям на тему: «Водная безопасность Казахстана: состояние, проблемы и рекомендации» Сената Парламента Республики Казахстан, Нұр-Сұлтан, 2019. . – URL. – <https://senate.parlam.kz/storage/536c3d72c4494ae687e43510c22c78f1.pdf?ysclid=11vkjn8qib>

Қазақстан Республикасының Заңы (2003 ж.) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі Су кодексі . – URL. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481>

Қазақстан Республикасының Заңы (2014 ж.) Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі . – URL. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

Қазақстан Республикасының Заңы (2009 ж.). Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 12 ақпандағы N 132-IV Заңы «Қазақстан Республикасының Су кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» . – URL. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000132_#z37

Құқықтық статистика және арнайы есепке алу органдарының порталының «№1-М есебі: Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы». – URL. – https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fqamqor.gov.kz%2Fcrimstat%2F%2Ffiles%2F2022%2F3%2F19%2F202203_1m_00000__ru.XLSX&wdOrigin=BROWSELINK

Қаражанов М.Д., Ахметова А.Ж. Экологиялық қылмыстық құқықбұзушылықтарды сипаттайтын белгілерді талдау мәселесіне. – URL. – http://www.rusnauka.com/15_KPSN_2015/Pravo/7_192888.doc.htm

Мукашева А.А. Теоретические и методологические проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях: Дисс... на соиск уч.ст. д.ю.н.– Астана, 2010. – 295 с.

Eman, Kuhar, & Meško, Water Crimes and Policing // VARSTVOSLOVJE, Journal of Criminal Justice and Security, 2019 no. 2, pp. 105–119. – URL. – https://www.researchgate.net/publication/319288785_Water_Crimes_and_Policing

Сабыр А. Теңіз ортасын ластағаны үшін қылмыстық жауаптылық жөнінде// Материалы международной научно-практической конференции, посвященной памяти заслуженного деятеля науки и техники Республики Казахстан, академика КАЕН Республики Казахстан, д.ю.н., профессора Каиржанова Елегена Итлеуовича на тему «Актуальные проблемы применения уголовного законодательства Республики Казахстан на современном этапе: вопросы и теории и практики». – Алматы, 2017. – 52-59 бб.

Панова Елена Анатольевна. Юридическая ответственность за нарушения водного законодательства в России : диссертация ... кандидата юридических наук.- Москва, 2009.- 279 с.

References

The United Nations world water development report 2021: valuing water. – URL. – <https://www.unesco.org/reports/wwdr/2021/en/valuing-water-supply-sanitation-services>

Borchashvili I.Sh. Jekologicheskie prestuplenija: ponjatie i kvalifikacija: Monografija. – Karaganda: VSh MVD Respubliki Kazahstan, 1995. – 204 s.

Samoilova Iy. B. sy biologialyq resyrstaryn qylmystyq-ququytyq qorǵay // Lex Russica. 2016. №4 (113). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovno-pravovaya-ohrana-vodnyh-biologicheskikh-resursov>

Zhumagulov T.B. Qazaqstan Respublikasyndary su qauiypsizdigin ququytyq qamtamasyz etu meseleleri. 6D030100 mamandyry bojnynsha F. (PhD) doktor darezhesin alu yshin dissertacijalyk zhymysy. – Taldykorǵan, 2017. –131 s.

Devid Grei, Kladydia V. Sadoff. Syga baty nemese juzy? Osy men damy ushin sy qauiypsizdigi. Sy saasaty // dumejuzilik sy keñesiniñ resmi jynaly, 9 Tom, 6 nomir, 2007, 545-57 BB

Informacionno-analiticheskij obzor k parlamentskim slushanijam na temu: «Vodnaja bezopasnost' Kazahstana: sostojanie, problemy i rekomendacii» Senata Parlamenta Respubliki Kazahstan, Nyr-Syltan, 2019. . – URL. – <https://senate.parlam.kz/storage/536c3d72c4494ae687e43510c22c78f1.pdf?ysclid=11vkjn8qib>

Қазақстан Республикасының Заңу (2003 ж.) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі Су кодексі . – URL. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481_

Қазақстан Республикасының Заңу (2014 ж.) Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі . – URL. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

Қазақстан Республикасының Заңу (2009 ж.). Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 12 ақпандық N 132-IV Заңу «Қазақстан Республикасының Су кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» . – URL. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000132_#z37

Құқықтық статистика және арнайы есепке алу органдарының порталының «№1-М есебі: Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы». – URL. – https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fqamqor.gov.kz%2Fcrimestat%2F%2Ffiles%2F2022%2F3%2F19%2F202203_1m_0000__ru.XLSX&wdOrigin=BROWSELINK

Қаражанов М.Д., Ахметова А.Ж. Жекөлгіялық қылмыстық құқықбұзушылықтарды сипаттайтын белгілерді талдау мәселесіне. – URL. – http://www.rusnauka.com/15_KPSN_2015/Pravo/7_192888.doc.htm

Мукашева А.А. Теоретическіе і методологическіе проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях: Дис... на соиск уч.ст. д.ю.н.– Астана, 2010. – 295 с.

Еман, Қыһар және Meshko, сьдағы қылмыстар және полисия қызметі // VARSTVOSLOVE, қылмыстық сот төрелігі және қауіпсіздік жьрнаны, 2019, № 2, 105-119 ББ. – URL. – https://www.researchgate.net/publication/319288785_Water_Crimes_and_Policing

Сабыр А. Теңіз ортасын ластараны үшін қылмыстық жауаптылық жөнінде// Материалы міжнародной научно-практической конференции, посвященной памяти заслуженного деятеля науки и техники Республики Казахстан, академика КАЕН Республики Казахстан, д.ю.н., профессора Кайржанова Елегена Изилеуовича на тему «Актуальные проблемы применения уголовного законодательства Республики Казахстан на современном этапе: вопросы теории и практики». – Алматы, 2017. – 52-59 бб.

Панова Елена Анатольевна. Ресеідегі сь заіннамысын бұзғаны үшін жауапкершілік : дисертация ... заін ғылымдарының кандидаты.- Мәскеу, 2009.- 279 б.